

УДК 008

Олена Доманська**НАУКОВА КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОГЕНЕЗУ Л. ГУМІЛЬОВА
ЩОДО ЗАСАД РОЗБУДОВИ НАЦІОНАЛЬНОГО
КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

У сучасних соціально-історичних умовах, коли після майже чверті століття існування незалежної суверенної Україна її свобода і незалежність піддають суворим випробуванням, не запозичені і не сфальшовані національні цінності, що віками живили народне прагнення до встановлення вільного і справедливого соціального устрою, стають рушійною силою у здійсненні стратегії успішного соціокультурного розвитку країни. Одним із вочевидь важливих завдань цієї стратегії є очищення від викривлень та історичних на шарувань її минувшини і збереження духовного дитинця, у лоні якого здійснювалось становлення моноліту культури українського народу.

Теорія етногенезу, яка складалась ще в середині минулого століття в досить консервативному і ціннісно заангажованому середовищі радянської наукової спільноти, несла на собі і відбиток часу, але водночас і зерно справді радикального універсалістського підходу, що об'єднував її з модерністським світосприйняттям у частині здатності революційного перегляду на той час пануючих уявлень у певній сфері. Зокрема за концепцією мислителя закріпилась ціла низка «ізмів», що утворювали координати її оціночної кваліфікації: біологізм, географізм, психологізм, енергетизм, що і зараз постають визначальним чинником сприйняття її науковою спільнотою. І хоча ставлення до концепції Л. Гумільова, як і до всякого досить радикального підходу є неоднозначним, цікавість до неї (хоча переважно на теренах пострадянського, а не західного наукового середовища) з часом не спадає. Перелік авторів, що звертаються до вивчення його спадщини та різноманітних аспектів теорії, а також доробок колег на цьому пошуковому полі досить повно і системно представлений у спеціальній науковій літературі [див. зокрема 1-5]. Критика конкретно-історичних праць Л. Гу-

мільова представлена у статтях А. Г. Кузьміна, Б. А. Рибаківа, Н. Р. Гусєвої, Б. І. Панкратова, Л. Кейна, Я. С. Лур'є, Н. В. Трубнікової, Ш. Русакова, С. О. Іванова.

Зерном науково-теоретичної конструкції Л. Гумільова зазвичай вважають концепцію пасіонарності. Цьому стрижню всієї історико-філософської та етно-культурологічної побудови мислителя присвячено досить багато дослідницької уваги. Зокрема в одній з останніх праць із цієї теми пасіонарність аналізують під різними кутами зору: вона має енергетичний та психологічний виміри – «знаходиться» у підсвідомості і пов'язана із специфікою нервової діяльності, також виражається у здатності абсорбувати енергію зовнішнього середовища та перетворювати її на певний вид роботи; пасіонарії здатні до поведінкового понаднапруження та протистояння інстинктам (*слід розуміти самозбереження-примітка авт.*); вони здатні жертвувати собою заради ілюзорної цілі; пасіонарії володіють виключною здатністю впливати на поведінку та психічний стан людей, що їх оточують. Це явище було названо Л. Гумільовим пасіонарною індукцією. Воно було пов'язано етнологом із процесами зміни настроїв та поведінки людей у присутності більш пасіонарних особистостей. Таким чином, енергетичні та психологічні характеристики пасіонарності позначені досить зрозуміло. Але надалі ми знаходимо ще один вимір пасіонарності. Автор посилається на «Толковий словарь» понять та термінів, використаних у вченні про етногенез Л. Гумільова, складений В. Ю. Єрмолаєвим та В. А. Мічуриним. У ньому головний акцент припадає на поняття «жертвовності». Зокрема жертвовність розуміється авторами достатньо широко як відмова від задоволення найближчих потреб заради домінуючої як мета соціальної чи ідеальної потреби [6, с. 160-161]. Для цілей нашого розгляду таких положень достатньо, щоб у цілому дійти до висновку, що пасіонарії можна в певній ситуації розглядати як каталізатори (в сучасній термінології починає використовуватись у відповідному контексті поняття «нейромодулятори») формування національної свідомості.

Зазначимо, що сучасний термін «національна свідомість» досить чітко поєднується у єдиний комплекс наскрізних смислів поняттями: пасіонарність (ціннісна енергія), супер-етнос, етнос, культура, символ культури, міф культури. Важливим зауваженням є те, що розповсюдження ціннісної енергії у формах міфу може бути представленим достатньо аргументовано щодо України як таке, що відбувалось у давні часи та в період її «видимої» історії

за типом врівноваження сил. У цьому випадку йдеться про такий спосіб розуміння формування культурного простору, коли ціннісна енергія – визначає географічні обмеження і певний історичний етап формування культурного простору нації.

Ось як викладає концепцію пасіонарності сам її творець Л. М. Гумільов. Не потрібно особливої напруги, щоб прочитати в ній фактичну історію українського протоетносу. Як зауважує мислитель, перед тим як викласти основні положення концепції пасіонарності, теорія мутагенезу добре узгоджується з відомими фактами етнічної історії. Розлоге цитування надалі має показати, що факти (як це відомо вже деякий час у теорії пізнання) є не стільки вочевидь об'єктивною річчю, скільки комбінацією смислів і значущості, які ми надаємо подіям (інформації), що сприймається в образах її людських носіїв, подорожі ідей як релігій чи форм державності, тобто релігійно-політичних формах (образах) пасіонарності.

Отже, працю, що присвячена власне історії Росії, автор починає з уточнення основних положень концепції етногенезу та пасіонарності. «Етнос, виникнувши, проходить низку закономірних фаз розвитку, які можна уподібнити різним віковим періодам людини. Перша фаза – фаза пасіонарного підйому етносу, викликана пасіонарним поштовхом. Важливо відзначити, що старі етноси, на базі яких виникає новий, з'єднуються як складна система. З іноді несхожих субетнічних груп створюється спаяна пасіонарною енергією цілісність, яка, в процесі розширення, підкоряє територіально близькі народи. Так виникає етнос. Група етносів, в одному регіоні створює суперетнос (так Візантія) – суперетнос, що виник у результаті поштовху у I ст. н.е., який складався з греків, єгиптян, сирійців, грузин, вірмен, слов'ян та проіснував до XV ст.). Тривалість життя етносу, як правило, однакова і становить від моменту поштовху до повної руйнації близько 1500 років, за виключенням тих випадків, коли агресія іноплеменників не порушує нормальний хід етногенезу.

Найбільший підйом пасіонарності – викликає прагнення людей не створювати цілісності, а навпаки, «бути самими собою»: не підкоряються загальним приписам, рахуватися лише з власною природою. Зазвичай в історії ця фаза супроводжується таким внутрішнім суперництвом та різнею, що хід етногенезу на певний час гальмується акматичною фазою етногенезу.

Поступово, внаслідок різни, пасіонарний заряд етносу зменшується, бо люди фізично винищують одне одного. Починаються громадянські війни, і таку фазу ми назвемо фазою надлому. Зазвичай вона

супроводжується величезним розсіюванням енергії, що кристалізується у пам'ятках культури та мистецтва. Але найвищий розквіт культури відповідає занепаду пасіонарності, а не її підйому. Закінчується ця фаза кровопролиттям; система викидає із себе надлишкову пасіонарність. І в суспільстві відновлюється позірна рівновага.

Етнос починає жити «за інерцією», завдяки набутим цінностям. Цю фазу ми назвемо інерційною. Знову відбувається взаємне підкорення людей одне одному, утворюються великі держави і накопичуються матеріальні блага.

Поступово пасіонарність вичерпується. Коли енергії в системі стає замало, провідну роль у суспільстві займають субпасіонарії – меморіальна, коли етнос зберігає лише пам'ять про свою історичну традицію. Далі зникає і пам'ять: настає час рівноваги з природою (гомеостазу), коли люди живуть у гармонії з рідним ландшафтом, і надають перевагу спокою перед великими задумами. Пасіонарності людей у цій фазі вистачає лише на те, щоб підтримувати налагоджене попередниками господарство» [6, с. 6-7]. Люди з пониженою пасіонарністю прагнуть знищити не тільки бентежних пасіонаріїв, але й працелюбних гармонійних людей. Настає фаза обскурації під час якої процеси розпаду в етносоціальной системі стають незворотними. Всюди панують мляві та егоїстичні люди, які керуються споживацькою психологією. А після того, як субпасіонарії пройдять та проп'ють усе цінне, що збереглося від героїчних часів, настає остання фаза етногенезу.

Виходячи з розрахунків самого творця пасіонарної теорії етногенезу, весь період формування, виявлення, розквіту (акме) та надлому (обскурації) етносу становить 1500 років. За всієї поваги до обширної фактичної, переконливої логічної та талановитої риторичної аргументації її автора ні він, ні будь-який інший дослідник не стане наполягати на абсолютній значущості власної концепції, тим більше, що існування істини в останній інстанції вже давно заперечено самою історією, представником якої і є Л. Гумільов. Тому твердження про стабільний термін існування етносу який охоплює 15 століть є досить умовним. Його встановлення базується на розгляді однієї гілки історичного розвитку народів переважно європейської лінії і є комбінацією вже відомих результатів, об'єднаних у єдиний вимір дослідницькою установкою. Якою б не була остання, вона існує як модель дослідження і є способом реалізації онто-гносеологічного принципу, коли дослідницька установка формує результат пошуку. Принципова роль встановлення періодизації пев-

ного феномену (феноменів) на якому так наполягає історична наука в тому, що, таким чином, відбувається акцентуація тих чи інших позицій, що дозволяє надати активну ціннісну форму самій моделі. Водночас, той же О. Шпенглер, спорідненість концепції якого в ідеї круговороту культур з ідеями Л. Гумільова відзначають дослідники [6, с. 171, 173] зауважував, «... я бачу феномен множинності потужних культур, що з первісною силою зростають з надр країни, що їх народила, до якої вони суворо прив'язані на всьому протязі власного існування і кожна з них накладає на ... людство свою форму і у кожній своя власна ідея, власні пристрасті, власне життя, бажання і, нарешті, смерть» [7, с. 29].

Без особливої напруги можна побачити у цих словах великого мислителя пряму аналогію з розглянутими подальше положеннями концепції Л. Гумільова: ані російська, ані українська національні культури не мисляться в категоріях занепаду і смерті, але якщо саме протоукраїнський слов'янський етнос і його історія розглядається в такій праці все ж таки як колиска російського, то навряд чи варто країну, територію і культуру, що її народила, розпорозувати та розчиняти в меті і діях тих «жертвних пасіонаріїв», які аж ніяк не пов'язували далеку історичну перспективу зростання російської територіальності, великодержавності та культурного простору з її українською коліскою. Саме тому увагу потрібно приділити внутрішнім суперечностям саме гумільовської концепції.

Можна підбити підсумки. По-перше, порівняємо термін визначений Л. М. Гумільовим як такий що охоплює начало, піднесення пасіонарності та обскурацію етносу з історичними датами, які він сам визначає в якості ключових для українського протоетносу. Отже, VI-VIII століття – період утворення Київської Русі зусиллями чи то слов'ян, чи то русів, а вже в XII столітті відбувається фаза обскурації, яка має визначати процеси розпаду етносу. Навіть за будь-якої системи підрахунків 15 століть аж ніяк цей термін не охоплює. По-друге, сам Гумільов відзначає відсутність чуття єдиного культурного простору, що виявилось у вчинку Андрія Боголюбського щодо Києва – російський суперетнос, до якого власне і слід тоді застосовувати всі принципи розгляду та періодизацію станів розвитку і занепаду, а надалі в цілях можливо несвідомого підлаштування перебігу історичних подій навіть не під концепцію, а «природну» за етнічною належністю великодержавність і виділяти його частину з тією ж таки досить очевидною глорифікацією ролі, наприклад, О. Невського під ідею пасіонарного підйому та поступального ет-

ноісторичного руху суто російського етнічного угруповання, яке потім повільно переходить в іменуваннях у міфологічну єдину, неподільну, соборну, святую Русь і Росію. Він повівся з містом і його населенням як загарбник, безжально і жорстоко. Але ж хіба не про одну етнічну цілісність далі розповідає Л. Гумільов, начебто самі наведені факти вже не повинні бути проаналізовані зовсім в іншій парадигмі: розколотий і розшматований протоукраїнський етнос можна розглядати як такий, що втратив свою пасіонарність, але тоді його вік потрібно було б рахувати зовсім з іншої дати. І останнє. Не можна в одному місці розглядати етнос як єдиний.

Насправді йдеться про інший підхід. Український протоетнос ще навіть не сформував свій стан пасіонарності. Задавлений самою унікально несприятливою геополітичною ситуацією «прикордонності» власного формування та становлення, українська протонація мала реалізувати сценарій власного наративу як виплеск пасіонарності (якщо за розрахунками автора відраховувати його з приблизного періоду утворення проукраїнської держави Київська Русь у період 6-8 століття) саме на рубіжному періоді 19-20 століття, коли вперше були зафіксовані спроби сформувати цілісну національну ідею та втілити в життя основні шляхи реалізації української національної свідомості в розбудові власного культурного простору.

Література:

1. Шнирельман В. А. Введение / В. А. Шнирельман // Этнографическое обозрение. – 2006. – № 3. – С. 3-7.
2. Шнирельман В. А. Лев Гумилев : от «пассионарного напряжения» до «несовместимости культур» / В. А. Шнирельман // Этнографическое обозрение. – 2006. – №3. – С. 8-21.
3. Кореняко В. А. К критике концепции Л. Н. Гумилева / В. А. Кореняко // Этнографическое обозрение. – 2006. – №3. – С. 22-35.
4. Ларюэль М. Теория этноса Льва Гумилева и доктрины западных «новых правых» / М. Ларюэль // Этнографическое обозрение. – 2006. – №3. – С. 36-43.
5. Аксенов К. Э. Идеи Л. Н. Гумилева и современная российская геополитика / К. Э. Аксенов // Этнографическое обозрение. – 2006. – №3. – С. 44-53.
6. Павочка С. Г. Этнология Л. Н. Гумилева : истоки и сущность: монография / С. Г. Павочка. – Гродно : ГГАУ, 2011. – 274 с.
7. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. – Минск : Попурри, 1998. – 688 с.